

a) Kierkegaard en religie – Het Isaak-offer

De ernst van de menselijke existentie komt volgens Kierkegaard het meest in de **Godsverhouding** ter sprake. Terugkijkend op zijn hele oeuvre ziet hij zichzelf op de eerste plaats als een **religieuze schrijver**, die van begin af aan geen ander doel had dan 'het christendom te herintroduceren in de christenheid' (Geschriften over zichzelf, Duits, 35). Kierkegaard laat dit met name zien in zijn werk '**Vrees en Beven**', dat hij in 1843 schreef.

De enkeling staat allereerst in een verhouding tot de transcendente God, die in Christus mens geworden is. Exemplarisch gaat Kierkegaard deze relatie van de mens tot God aan het **verhaal van Abrahams offer van zijn zoon Isaäk** in verschillende facetten belichten. Terwijl filosofische grootheden als Kant en Hegel van mening zijn dat Abraham de vraag van God om Isaäk te offeren had moeten weigeren, is Kierkegaard van mening dat de geloofshouding van Abraham hem tot de '**ridder van het geloof**' maakt. De gelovige immers voltrekt een eigenaardige **dubbele beweging**, die nog het meest te vergelijken is met de beweging van de resigatie. Als voorbeeld kiest Kierkegaard een ongelukkige liefde: "Een jongeman wordt verliefd op een prinses, en heel de inhoud van zijn leven ligt in die liefde. Maar de verhouding is van dien aard dat zij onmogelijk verwerkelijk kan worden, ze laat zich onmogelijk van de idealiteit in de realiteit overplaatsen." (Vrees en Beven, Damon 2009², 46). Wanneer deze jonge man de uitzichtloosheid van zijn situatie beseft, dan kan hij tot de '**ridder van de oneindigheid**' worden, doordat hij de beweging van de resigatie voltrekt. Al zijn streven en passie is op deze liefde gericht, zodat alle werkelijkheid daardoor bepaald wordt. Omdat het echter onmogelijk is deze te vervullen, wordt deze beweging helemaal naar binnen gericht, en zo herinnerend bewaart. Deze pijnlijke herinnering verzoent nu de 'ridder van de oneindigheid' met het bestaan, want zijn liefde wordt voor hem een uitdrukking van de eeuwige liefde, die door geen gebeurtenis van buitenaf bedreigd kan worden. Op deze wijze – resignerend – wint hij echter tegelijk het vrije 'zelf', dat zijn handelingen niet door omstandigheden of andere mensen bepaald wordt. "De ridder geeft zijn resigatie niet op. Hij bewaart zijn liefde even jeugdig als deze op het eerste ogenblik was. Hij laat haar nooit schieten, juist omdat hij de beweging op oneindige wijze heeft gemaakt." (VB, 49). Het 'zelf' dat zichzelf aan het tijdelijke ontzegt, wordt zichzelf bewust in zijn 'eeuwige geldigheid'."

Ook de **'ridder van het geloof'** nu voltrekt deze beweging van de resignatie, **maar er komt nu nog een dimensie bij:**

“Wij willen nu de ridder van het geloof laten optreden in de hiervoor beschreven situatie. Hij doet volstrekt hetzelfde als de andere ridder, hij doet op oneindige wijze afstand van de liefde die de inhoud van zijn leven is, hij is verzoend in de smart. Maar dan gebeurt het wonder, hij maakt nog een beweging, wonderbaarlijker dan al het andere, want hij zegt: ‘Ik geloof dat ik haar tóch krijg, krachtens het absurde namelijk, krachtens het feit dat voor God alle dingen mogelijk zijn’.” (VB, 51).

De ridder van het geloof voltrekt deze beweging omdat hij de overtuiging heeft dat zijn wens in dit aardse vervuld wordt; niet echter omdat het onwaarschijnlijke of dat wat men niet verhoopt heeft, misschien toch gebeurt, want dit zou het verstand nog kunnen begrijpen. Nee – juist nadat hij alles heeft prijsgegeven en de onmogelijkheid heeft erkend, voltrekt hij nu **de beweging van het geloof, die een beweging van het absurde is:** “Hij erkent dus de onmogelijkheid en op hetzelfde ogenblik gelooft hij het absurde.” (ibidem). Daarom is het wonder van het geloof voor Kierkegaard ook “geen esthetische ontroering, maar iets veel hogers, juist omdat de resignatie eraan vooraf gaat. Het is niet een onmiddellijke drang van het hart, maar de paradox van het bestaan.” – Abraham dus is een dergelijke ridder van het geloof. Op het ogenblik immers dat God van hem vraagt zijn enige zoon te offeren, lijkt de existentie van Abraham verspeelt; want de zin ervan ligt in de belofte van God, hem tot de stamvader van vele volkeren te maken. Maar Abraham gelooft, **hij voltrekt de dubbele beweging:** die van de **resignatie** van het tijdelijke namelijk om zijn zoon Isaäk en de belofte daadwerkelijk op te geven, **en gelooft toch tegelijkertijd** dat zijn zoon hem niet genomen zou worden. De beweging van de resignatie kan een mens nog zelf maken, hij geeft daarmee alles op, maar hij wint daardoor zijn zelf in zijn eeuwig bewustzijn, in een gelukkige overeenstemming met zijn liefde voor het eeuwige wezen. Maar de beweging van het geloof gaat verder: “Door het geloof doe ik nergens afstand van. Integendeel, door het geloof verwerf ik alles, en wel precies in die zin als gezegd wordt dat wie geloof heeft zo klein als een mosterdzaadje, bergen verzetten kan.” (VB, 53/54).

Kierkegaard kenmerkt deze houding van het geloof zelf als een **vorm van dialectiek**. Maar hij noemt deze dialectiek de “fijnzinnigste en merkwaardigste van alle.” (VB, 40). In het hart van het geloof volgens Kierkegaard is dus het absurde geplaatst, maar wel als een tweede beweging. Het is niet de beweging van de

vertwijfeling, die meteen alles opgeeft, en zowel het verhoopte als zichzelf weggooit, en ook niet de beweging van de resignatie die alles opgeeft, maar toch in de eeuwige herinnering alles bewaart in de oneindigheid. Nee – het geloof gaat nog een stap verder, en het overstijgt het vattingsvermogen van de mens, zoals Kierkegaard mooi illustreert:

“Ik kan de grote trampolinesprong maken waarmee ik oversteeek naar de oneindigheid. Mijn rug is als die van een koorddanser, verwrongen in mijn kinderjaren. Daarom heb ik er geen moeite mee. Ik kan een-twee-drie op mijn handen door het bestaan lopen, maar dat volgende kan ik niet. Dat wonderlijke krijg ik niet voor elkaar; daarover kan ik mij allen maar verbazen. Als Abraham op het moment dat hij zijn been over de rug van de ezel sloeg tegen zichzelf had gezegd: ‘Nu is Isaak verloren. Ik zou hem net zo goed hier thuis kunnen offeren als dat ik die lange reis naar de Moria maak’ – dan heb ik Abraham niet nodig, terwijl ik mij nu zevenmaal buig voor zijn naam en zeventigmaal voor wat hij gedaan heeft.” (VB, 40/41).

Kierkegaard neemt geloof serieus, waarschijnlijk zouden wij vandaag zeggen té serieus, zelfs zo dat het pijn doet. Zij het dat men deze visie van Kierkegaard op geloof zelf absurd vindt, zij het dat men – in het geloof staande – hierin een zekere vorm van hardheid ontdekt die men in het christelijke geloof niet zou vermoeden. In deze overtuiging ligt in ieder geval vervat dat geloof niet een loutere voorstelling is van zekerheid en vrede; geloof kan ook niet abstract-filosofisch geïnterpreteerd worden als de eenheid van het goddelijke met het menselijke (in de zin van een pantheïsme), of als een subject-object-identiteit (in de zin van een absoluut idealisme). Veelmeer berust het christelijke geloof volgens Kierkegaard op de beslissing van de enkeling gezien het paradoxe feit “dat God aanwezig is geweest”. (ON II, 29).

Men zou bij het lezen van ‘Vrees en Beven’ de indruk kunnen krijgen dat het godsbeeld van Kierkegaard nogal autoritair, zo niet fundamentalistisch is. Zo sprak de Leidense rechtsfilosoof Paul Cliteur nog enkele jaren geleden over ‘Vrees en Beven’ als het gevaarlijkste boek uit de geschiedenis van de wijsbegeerte, vermits het een ‘legitimatie van religieus gemotiveerd terrorisme en fundamentalisme’ biedt. (Filosofie Magazine, nr.10, 2004, 29). Ook Emmanuel Levinas veroordeelt Kierkegaards interpretatie van het Abraham-verhaal, en noemt Kierkegaard zonder meer ‘gewelddadig’. Toch doen deze interpretaties waarschijnlijk geen recht aan

Kierkegaards intentie. Want de kern van Abrahams geloof bestaat er altijd in dat hij zijn zoon zal behouden – tegen alle schijn van het tegendeel in. Dus: **het geloof in Gods belofte is sterker, dan het schijnbaar tegenstrijdige gebod van het offer.** Kennelijk heeft Abraham toch meer vertrouwen dat God een God is van het behoud, van de existentie, van het leven, dan dat Hij een God is van de vernietiging en van de dood. Een dagboekaantekening uit 1839 werpt al een bijzonder licht op het Abraham-verhaal, dus nog voordat het boek ‘Vrees en Beven’ in 1843 geschreven werd. Kierkegaard noteert aldaar: “Vrees en beven (vgl. Fil.2, 12) is niet de *‘primus motor’* [de eerste aandrijvende kracht] in het christelijke leven, want dat is de liefde. Maar het is wat de *onrust* is in de klok – het is de *onrust* van het christelijke leven.” (SKS 18, 14; EE:25). Deze gedachte herinnert sterk aan het bekende woord van Augustinus uit zijn ‘Belijdenissen’: “Onrustig is ons hart, totdat het rust vindt in U.” – Deze onrust hoort volgens Kierkegaard en Augustinus bij een authentiek christelijk leven, niet als een vogel die alsmaar van de hak op de tak springt en nergens houvast lijkt te vinden, maar als de steeds alerte en opmerkelijke beweging van de geest, die in het vertrouwen dat God zichzelf niet tegenspreekt, bereid is Hem te volgen.

g) Kierkegaard en religie (2): Van objectieve onzekerheid naar subjectieve waarheid

Voor de act van het geloven spelen twee begrippen bij Kierkegaard een prominente rol: de begrippen **‘objectiviteit’** en **‘subjectiviteit’**. De gedachten die bij deze twee begrippen meespelen waren in de tijd van Kierkegaard nauwelijks anders dan in onze huidige tijd. Want – zoals we reeds eerder zagen – hadden de natuurwetenschappen in het midden van de 19^e eeuw al vele successen geboekt, en werden hun resultaten als de meest objectieve gegevens die je maar kunt voorstellen gepresenteerd. De natuurwetenschappen leverden met hun experimentele methode de meest objectieve waarheden over de werkelijkheid, die dan ook een universele geldigheid pretendeerden. Een subjectiviteit in de zin van een ‘eigen mening’ komt hier helemaal niet aan te pas. Wie deze objectieve waarheden niet aanneemt, is niet een sterk karakter met een eigen mening, maar gewoonweg dom en dwaas.

Nu werden in het Denemarken van de 19^e eeuw echter ook de 'geloofswaarheden' op een dergelijke manier gepresenteerd. Het christelijke geloof werd gedacht als een set objectieve stellingen, die makkelijk ingepast konden worden in het Hegeliaans systeem. En de praktische beoefening van dit objectieve geloof werd verzekerd met het ontvangen doopsel en het nakomen van een aantal praktische regels, zoals het zondagse kerkbezoek. Volgens Kierkegaard horen de mensen die zo dachten tot '**de christenheid**', een term die Kierkegaard bewust kiest om het te onderscheiden van het '**christendom**' in haar werkelijke betekenis. Natuurlijk is het prima om op zondag naar de kerk te gaan, maar het is alles behalve doorslaggevend. Het christendom is voor Kierkegaard immers een houding die je innerlijk beleeft, ook op doordeweekse dagen. Ook is er niets mis mee om over de objectiviteit en de geldigheid van godsdienstige stellingen na te denken en argumenten pro en contra te zoeken, maar een geloof volgt niet automatisch wanneer je de objectieve waarheid van een aantal stellingen zou hebben aangetoond. Bovendien onttrekken zich sommige waarheden van het geloof aan een bewijsvoering volgens maatstaven van natuurwetenschappelijke objectiviteit. Iemand die daarom niet het bestaan van God aanneemt of de menswording van de Zoon van God, kan men dus ook niet dom of dwaas noemen, maar juist wel ongelovig. In het natuurwetenschappelijke taalgebruik van 'objectief' blijven deze stellingen altijd onzeker. Geloof draait volgens Kierkegaard niet om een dusdanige objectieve waarheid van bepaalde stellingen maar om de vraag of iemand bereid is zich bepaalde 'geloofswaarheden' eigen te maken en ernaar te leven, of niet. Bij het geloven draait het om **deze vorm van 'subjectiviteit'**. Hoe verhoudt iemand zich tot het 'bestaan van God'? Hoe beïnvloedt dat de levenshouding van een mens? Welke keuzes worden gemaakt vanwege en omwille van het 'gelovig-zijn'? 'Subjectiviteit' betekent hier dus iets anders dan in het dagelijkse taalgebruik, waar 'subjectief' vaak gebruikt wordt om te zeggen dat iets slechts een mening is of een persoonlijke voorkeur. Subjectiviteit in de zin van Kierkegaard is gericht erop hoe een mens zich tot zichzelf verhoudt en zijn eigen leven, dat als gelovige dus ook een religieus leven is, en als ongelovige een leven zonder deze dimensie. **Subjectiviteit is dus van een uitermate fundamentele orde**, die men niet alleen in het geloof maar ook op andere terreinen tegenkomt, bij voorbeeld in de liefde. Ook de liefde is immers niet volgens objectieve maatstaven te meten, noch bij jezelf noch bij een ander. Er is nou eenmaal geen objectieve zekerheid te verkrijgen dat een ander jou net zozeer liefheeft als jij hem of

haar, of omgekeerd. Juist vanwege deze **'objectieve onzekerheid'** kun je niet onverschillig blijven, zoals bij de wiskundige stelling $2 + 2 = 4$. Je moet er integendeel hartstochtelijk voor kiezen en het je innerlijk eigen maken op zo'n manier dat je niet alleen zegt iemand lief te hebben, maar er ook naar leeft. **Met betrekking tot de existentiële thema's zoals liefhebben en geloven is het dan ook niet de 'objectieve' waarheid die telt, maar de 'subjectieve' waarheid.** Zij is "een objectieve onzekerheid waaraan vastgehouden wordt in de meest hartstochtelijke innerlijke toe-eigening." (ON,...).. Deze houding pas maakt het menselijk leven tot een existentiële verhouding tot zichzelf, zodat hier dan ook de verschillen tussen mensen aan het licht komen. Zo schrijft Kierkegaard: "Als mensen zijn vergeten wat het is om religieus te bestaan, dan zijn ze vast ook vergeten wat het is om menselijk te bestaan en dus moet dat naar voren worden gebracht." (ON, ...).

Excursie: onzekerheid versus bewijs

Zoals gezien zijn in de visie van Kierkegaard de 'onzekere' fenomenen zoals geloof of liefde van een groter belang voor het menselijke leven dan de exacte, door bewijs verkregen objectieve feiten. Pas met betrekking tot deze 'subjectieve waarheden' vertoont de mens echt engagement, inzet, durf, medelijden, betrokkenheid en al de andere deugden en instellingen waartoe de mens in staat is. Niemand gaat helemaal op in feilloos zekere wiskundige formules of natuurkundige berekeningen. Deze zijn weliswaar voor een functionerende en getechniseerde wereld van groot interesse en belang, maar ze laten verstek gaan wanneer de vragen naar zin en betekenis van de menselijke existentie aan de orde komen. Toch blijft uiteraard de fascinatie van de exactheid van objectieve waarheden die door middel van natuurwetenschappelijke methodes verkregen worden erg sterk; immers de vragen naar 'bewijzen' van liefde, van vertrouwen, van geloof etc. nemen deze objectieve waarheden als voorbeelden om kennis omtrent een onderwerp te verkrijgen. Voor Kierkegaard is echter duidelijk dat fenomenen als liefde of geloof op deze manier niet benaderd kunnen en mogen worden, want dan verdwijnen de echte waarheden die het menselijke leven zinvol en waardevol maken. Pas de schijnbare paradox van deze 'onzekere waarheden' maken het leven de moeite waard. Met betrekking tot de menselijke existentie is dit de hoogste waarheid.

Wanneer op de subjectiviteit zo'n nadruk komt te liggen, blijft echter de vraag open, of geloof dan niet in een privédoornain verdwijnt. Is geloof dan nog communiceerbaar met anderen? Heeft iedereen dan niet zijn eigen geloof of ongeloof? Wordt geloof dan niet enkel een zaak van emotie en wil en niet meer van rationaliteit? Deze vragen die ook in de hedendaagse mentaliteit en debatten omtrent geloof een prominente rol spelen, behoeven een antwoord. Kierkegaard ziet deze bezwaren en geeft een drieledig antwoord:

- (1) Ten eerste moet een onderscheid worden gemaakt tussen een irrationeel en een rationeel geloof. Het eerste komen we tegen wanneer mensen enkel op grond van hun gevoel, emotie of onbetrouwbare grillen gaan geloven. Dit is echter in Kierkegaards ogen een pseudogeloof. De gelovige gebruikt wel degelijk zijn verstand wanneer hij/zij gelooft, maar dit geloof gaat zijn verstand te boven. Het verstand is de **wakende instantie**, die waarborgt dat geloven geen zaak van objectief onverschillig weten wordt zoals bij voorbeeld bij natuurwetenschappelijke inzichten; deze behoeven immers geen engagement en hartstochtelijkheid. Met betrekking tot de geloofsinhoud kan de mens ook niet in 'objectieve onwaarheden' geloven, dus niet in 'nonsens'. Kierkegaard blijft hier echter het antwoord schuldig waar het verschil te zoeken is tussen 'nonsens' en 'het absurde' of 'het paradoxale'. In Kierkegaards visie lijkt het verstand zich dus meer bezig te houden met de geloofsact dan met de geloofsinhoud. Deze laatste wordt bij de Deense filosoof kennelijk vooral tot de strikte geloofsmysterie beperkt. Waarschijnlijk zou hij enige moeite hebben met een beginnend geloof, een aarzelend geloof of een zoekend geloof. Populair gesproken zou men misschien durven zeggen: voor Kierkegaard is het **'alles of niets'**.
- (2) Ten tweede **kan een mens zich ook zelf verkeerd verhouden**, ofwel tot een verkeerd soort object ofwel op een verkeerde manier. Het verkeerde object illustreert Kierkegaard bij voorbeeld met het verhaal van iemand die uit een inrichting is ontsnapt en de mensen van zijn gezondheid probeert te overtuigen door alsmaar te roepen: 'De aarde is rond, de aarde is rond.' Dit objectief feit behoeft immers geen hartstocht of engagement. Als deze 'wetenschap' je geloof wordt, dan heb je niets begrepen van geloof dat uiteindelijk altijd je verstand overstijgt. Maar ook degenen die gezapig het

geloof tot een waarborg voor hun zielenheil hebben gemaakt, moeten het ontgelden, want hun zogenaamd 'geloof' heeft helemaal geen invloed meer op hun (manier van) leven. Daarom is ook deze houding een soort van pseudogeloof.

- (3) Ten derde legt Kierkegaard de rationaliteit van het geloof in het **nemen van de beslissing om je iets innerlijk eigen te maken dat objectief onzeker is**. In te zien dat er geen logische of sluitende argumenten te geven zijn waarom je zelf gelooft, en dat dit geloven ook niet volledig inzichtelijk te maken is voor een ander – **dát** in te zien is dus zelf de vorm van rationaliteit die een gelovige nodig heeft. De houding van geloof staat hier echter niet alleen. Met het geloof deelt bij voorbeeld ook de liefde deze vorm van '**on-uitspreekbaarheid**' en '**niet-mededeelbaarheid**' van het 'waarom'.

Tenslotte: algemene kenmerken van het geloof volgens Kierkegaard:

- Kierkegaard ziet geen tegenstelling tussen geloof en wetenschap;
- Voor Kierkegaard is geloof geen halfslachtigheid; een aangepast, lauw geloof dat met alle winden meewaait is voor hem een gruwel;
- Geloof is een persoonlijke act tussen het 'ik' en God; Kierkegaard legt alle nadruk op het 'credo' (**Ik** geloof), maar heeft weinig aandacht voor, en ook weinig vertrouwen in het 'credimus' (**wij** geloven);
- Kierkegaards visie op geloof laat voor houdingen als 'moeilijkheden', 'onzekerheden' of 'twijfels' weinig ruimte;